

Aleš Vaupotič

Gerhard Rühm v graški Novi galeriji:

Zapisi in zarisi z obrobja žanrov in medijev

*Gerhard Rühm at the Neue Galerie Graz:
Inscriptions and Drawings from the Margins of Genres and Media*

Literatura je tako rekoč vse in poezija je tisti del literature, ki je umetnost; kjer se lahko z gradivom, govorico, ukvarjamo avtonomno. Torej, ni se treba ozirati na široko razumljivost. Morda bi bilo mogoče celo postaviti tezo, da so se iz govorice razvile druge umetnosti. Tako glasba, govorjeni jezik ima namreč glasbene parametre. In ko govorimo, govorimo povsem drugače, če je nekdo živčen, razburjen ali žalosten ..., ali če se na kaj nakazuje. Vse to so govorne geste, ki imajo veliko skupnega z glasbo. (Gerhard Rühm, 2017)¹

Letos poleti je bilo v Novi galeriji Gradec, ki je del Univerzalnega muzeja Joanneum, med 11. aprilom in 10. oktobrom mogoče obiskati razstavo avstrijskega umetnika Gerharda Rühma *noch immer jetzt* [še vedno zdaj], ki jo je kuriral Roman Grabner. Deset let po razstavi *Totalansicht. Retrospektive Gerhard Rühm 1952–2015* [Totalni pogled. Retrospektiva Gerharda Rühma 1952–2015] je to njegova druga predstavitev v tej galeriji, nastala je v sodelovanju z istim kustosom.² V letu 2025 so v ospredju ciklična in še ne razstavljen dela. V tem besedilu je v fokus postavljeno vprašanje, kakšen je status konkretne in vizualne poezije danes ter kako se pionirsko in večplastno umetniško delovanje Gerharda Rühma nanaša na neoavangarde, ki so prav tako še vedno pomemben del razmisleka na področju umetnosti. Omenjene so osrednje reference, ki jih pregled konkretizira ob izbranih starejših in novejših refleksijah in razstavnih predstavitev, na Slovenskem in v tujini. Besedilo v sklepu opozori tudi na t.i. pisne filme (*Schriftfilm*) kot sicer še ne široko upoštevan samostojen medij, ki ima velik potencial za poglobljen premislek o današnji izpostavljenosti tokovom podatkov v obliki tehniških slik in, ne

nazadnje, strojno distribuiranih in celo generiranih besedil. Morda v zvezi z Gerhardom Rühmom najprej pomislimo na konkretno in vizualno poezijo, še posebej ob obisku letošnje razstave, ki je povezana s konkretno likovno umetnostjo. Kaj pravzaprav pomeni konkretno v umetnostih? Pri nas so npr. v Galeriji Murska Sobota leta 2020 pripravili razstavo konkretne umetnosti iz svojih zbirk in ta pojav v spremnem besedilu označili takole:

Konkretna umetnost [...] je smer v likovni umetnosti, ki temelji na močnem poudarku na geometrizmu. Termin je leta 1924 vpeljal Theo van Doesburg, kateremu je *konkretna umetnost* predstavljala nasprotje *abstraktni umetnosti*. Konkretna umetnost ni figuralna umetnost, prav tako pa ni abstraktna umetnost, saj pri njej ne gre za abstrahiranje ali reduciranje posameznega predmeta. Konkretna umetnost je umetnost, v kateri je odsoten kakršen koli pomen, saj slikovni elementi nimajo nobenih drugih pomenov, razen samih »sebe«. (*Konkretna*)³

Na van Doesburgov manifest iz leta 1930 se je navezal Max Bill – švicarski umetnik, ki se je gibal med več umetnostnimi mediji ter oblikovanjem, študiral je na Bauhausu –, in sicer v zasnovi mednarodne razstave »konkretnega slikarstva« leta 1944 v Zürichu. Obiskal jo je tudi švicarski pesnik in esejist Eugen Gomringer, z njim pa lahko govorimo o enem od dveh osrednjih temeljev pojava, ki se je artikuliral v petdesetih letih 20. stoletja in ga imenujemo konkretna poezija. Del njegovega omrežja oz. skupine je bil tudi Gerhard Rühm. Drugi temelj konkretne poezije je braziljska skupina pesnikov, esejistov in teoretikov iz São Paula z imenom Noigandres (Poniž 5–6; Drucker 42). Likovna

¹ soon | just | now. *gerhard rühm als intermediapionier*. ZKM Karlsruhe, 2017, <<https://zkm.de/de/media/videos/soon-just-now-gerhard-ruehm-als-intermediapionier-0>>, 1 min. 32. sek.

² Bruseum, Nova galerija Gradec, 4. 12. 2015–21. 2. 2016.

³ Razstava *Konkretna umetnost iz stalne zbirke Galerije Murska Sobota* iz leta 2020 ni prva v tej galeriji s to tematiko, v okvirih Evropske prestolnice kulture so bila leta 2012 predstavljena dela konkretne umetnosti, ki jih je soboški galeriji posredoval Muzej konkretne umetnosti iz Ingolstadta (EPK).

umetnost in literatura sta se ves čas prepletali; mednarodno vzpostavljen konkretizem v petdesetih v Braziliji v likovni umetnosti je npr. vstopal v kompleksno opozicijo z neokonkretizmom (prim. Foster *et al.* 494–5).

Gerhard Rühm omenja glasbo, še več, Rühm je po izobrazbi skladatelj in pianist, notni zapisi, kolaži in zvočni posnetki so pomemben del graške razstave. Če se morda zdi, da se Rühmovo delo razteza predvsem po prostoru med literaturo in likovno umetnostjo, pa ni dvoma, da gre za avtorja, ki prihaja izvirno pravzaprav iz glasbene tradicije, pogosto se npr. posebej omenja tudi njegov zasebni študij pri Josefu Matthiasu Hauerju, ki velja za avtorja prve dvanajsttonske skladbe.

začetnik »spacialističnega« pesniškega gibanja [... in ki je poskušal] tematsko razdeliti celotno območje konkretne poezije na konkretno poezijo v

5 Poskus sistematičnega pregleda notacij v širšem pomenu besede je npr. knjiga *Notation* (2008).

ožjem pomenu besede, zvokovno (poésie acoustique, ki jo izvajalci samo govorijo), objektno poezijo (ki jo sestavljajo tridimenzionalni pesniški predmeti), vizualno poezijo (kjer je povsem izgubljen semantični pol jezika), zvočno poezijo (poésie sonore, ki je posneta na magnetofonski trak ali gramofonsko ploščo), ter »mejne« pesniške oblike: kibernetično poezijo, permutacijsko poezijo, taktilno poezijo. (Poniž 8)

Če dodamo tudi eksperimentalno poezijo (ki jo Rühm sicer kot pojem zavrača, češ da se preveč povezuje z odprto-stjo rezultata znanstvenega poskusa) in materialno poezijo, nekaj podobnega objektni poeziji iz navedka, dobimo že deset tesno povezanih izrazov. Poniž se odloči za pet osrednjih tipov: semantična in asemantična konkretna poezija, vizualna in zvočna poezija. Pri mejnih oblikah dodaja še montažno poezijo (26–26, 37). Zgodovinske koordinate Poniž zariše takole: obstajata dva vidika likovnih pesmi, ki segata v antiko, in sicer magično-številski vidik harmonije, ki se kaže npr. v besedah, kot je »abracadabra«. ⁶ Drugi vidik likovne pesmi je njena podobnost predmetu po obliki in postavitvi besed. Johanna Drucker uporablja izraz vizualna poezija kot širši pojem, ki vključuje omenjene stare in novejšje tradicije, konkretna poezija pa se nanaša na izrecno rabo tega pojma in neoavantgardah petdesetih let. Gomringer govori o antično-srednjeveški *ars combinatoria* (Poniž 5). Mallarméjeva pesem *Met kock nikdar ne bo odpravil naključja* iz 1897 temelji na medsebojnem učinkovanju beline lista-formata in natisnjenih črk, kar je nekaj povsem novega. Nastaja »prostor zapisa« s svojimi ritmi, kot Poniž navaja Mallarméja, prav tukaj pa se pokaže relevantnost Garnierjevega spacializma, ki je v Franciji uveljavljen sinonim za konkretno poezijo. Letrizem pomeni še redukcijo besed na zgolj črke (Poniž 9, 13–14, 18). Že v osemdesetih Poniž ugotavlja, kot tudi praviloma vsi kasnejši raziskovalci, da je področje postalo nepregledno, izrazje se uporablja na več načinov. Ugotavlja, da je t.i. poštna umetnost, *mail art*, izvirna oblika umetniške komunikacije, ki jo je oblikovala prav konkretna poezija. Omenja umetniške znamke in pečate, žige (38), kar je seveda v skladu z vtisom, ki ga dobi obiskovalec Bežigradske galerije 1 ob že omenjeni razstavi.

Seveda pa se ob črkah na manjših belih listih odpre vprašanje konceptualne umetnosti, npr. ko se kaže kot nekakšna asketska zbirka zapisov na listi(č)ih, včasih blizu kombinatorični poeziji. Vsekakor je ena od teh nove graške razstave, da je Rühm s svojo prakso predhodnik konceptualne umetnosti. Dokumenti neoavantgard, kot je Fluxus, so pogosto besedila in diagrami na listih papirja ...; tak je npr. moj vtis in spomin z razstave *There Will Never Be Silence: Scoring*

John Cage's 4'33" [Nikoli ne bo tišine: pisanje not za 4'33" Johna Cagea] v New Yorku, MoMA, 12. 10. 2013–22. 6. 2014⁷. V ta sklop sodijo tudi navodila za aktivno sodelovanje obiskovalcev na razstavah, npr. v *Minutnih skulpturah* kiparja Erwina Wurma, ki so bile omenjene v prejšnjih *Likovnih besedah* ob razstavi, povezani z linškim festivalom Ars Electronica (Vaupotič). Odprto je vprašanje računalniške poezije, ki pa za obravnavo del Gerharda Rühma ni tako pomembno. Povezave z zgodovinskimi avantgardami, italijanskim in ruskimi futurizmi, dado in nadrealizmom, so vir za izraz avantgardna poezija. Izraz konkretna glasba in Pierre Schaeffer se omenjata že npr. v prvem manifestu konkretne poezije, ki ga je leta 1953 napisal švedski avtor rojen v Braziliji Öyvind Fahlström (prim. uvod Nancy Perloff v *Concrete Poetry*). Med glasbeniki se ob konkretni poeziji omenjajo poleg Johna Cagea tudi Karlheinz Stockhausen, Pierre Boulez in npr. Anton Webern (Drucker; Romani).

Antologije konkretne poezije še vedno nastajajo, mdr. leta 2021 *Konkretna poezija: Antologija iz 21. stoletja*, ki jo je uredila Nancy Perloff; hkrati se je treba tudi zavedati in upoštevati, da je Ponižev pregled nastal ob koncu prvega vala teh pojavov pri nas in delno v sodelovanju z avtorji. Njegova knjižica se zaključuje takole:

Na koncu je potrebno omeniti še eno posebnost konkretne poezije: njena besedila, tako pesmi in pesniški projekti kot teoretični, kritični in esejistični spisi, so raztresena po nepregledni množici publikacij, ki so praviloma natisnjene v majhni nakladi, pri »neodvisnih« založnikih ali v samozaložbah, zato mnogokrat niso registrirane v bibliografijah. Hranijo jih sami ustvarjalci ali drugi zasebni arhivi. Zato je študija napisana tako, da bralca opozarja predvsem na tista dela, ki so dostopna tudi v naših specializiranih knjižnicah, redke tiske pa navaja le tedaj, kadar so res nepogrešljivi za razumevanje posameznih obravnavanih vprašanj. (68)

Poniž torej pušča vprašanje arhiviranja efemernih tiskov ob strani. Ostaja odprto, kako je s temi tiski in ročno izdelanimi listi štirideset let pozneje? Je rešitev odkup posameznih del – serije risb, kolažev ... – v okvirih zbiranja sodobne umetnosti v muzejih? Se gradivu na papirju z materialnega vidika konzerviranja godi bolje kot elektronskim in računalniškim medijem? Morda.

Danes konkretna in vizualna poezija nista več nekaj novega, sta del precej oddaljene tradicije. Npr. članek Johanne Drucker iz devetdesetih se zdi kot predhodna faza raziskav in ustvarjalnega razmisleka, ki jo je avtorica in raziskovalka pozneje razvijala v spisih o vizualizaciji v

⁶ V Sloveniji se je npr. s palindromičnim kvadratom *Sator*, ki je znan iz antike, ukvarjal videast in novomedijski umetnik Srečo Dragan v 3D videu *Rotas axis mundi* (1996) in v instalacijah, ki so vključevale 3D model prostora iz tega videa (prim. Bovcon).

⁷ Npr. delo Dana Grahama *Schema* (March 1966) [*Shema* (marec 1966)], 1966–70, na tej razstavi. Peter Weibel ga mdr. v svoji vizualno argumentirani razpravi pri-merja z Rühmovimi deli (*die wiener gruppe* 771).

Gerhard Rühm, *brez naslova / untitled / ohne titel*, 1962, fotokolaž na črnem kartonu / photo collage on black paper, 35 × 50 cm, donacija / donation Gerhard Rühm

digitalni humanistiki. Mallarméjev prostor na listu je po elektronski in novomedijski literaturi del ergodičnega branja Espena Aarsetha – sicer ne široko uveljavljen izraz se nanaša na starogrško besedo *ódoç*, pot, ki jo bralka-uporabnica izbira in preči ob soočenju z besedilom kot ploskovno kompozicijo besed, prav zares krmar po prostoru kiberteksta, kot krmarimo po ekranih mobilnih telefonov in interneta. Prostorskost, ki je bila omenjena in je imela pomembno mesto v francoskem izrazju, je del številnih razmislekov o prostorskem obratu, npr. pri nas je Jola Škulj povezovala spacialno formo z modernizmom (Škulj; Vaupotič in Bovcon).

Leta 2025 so možnosti osebnega stika z neoavangardisti vedno bolj izjemna. Na voljo so npr. zbrani spisi pokojnega Petra Weibla, ki je organiziral razstave Gerharda Rühma in tudi med letoma 1992 in 2011 vodil graško Novo galerijo. Sodelovanje avtoric in avtorjev pri razstavah je nekaj neprecenljivega. Hkrati gre pri konkretni poeziji danes za uveljavljeno tradicijo, ki se z njo ukvarjajo muzeji na študijski način, npr. tudi z namenom, da se odkrije še danes relevantne vidike posameznih del. Ne gre več za to, da bi bila uporaba jezika kot gradiva v snovnem in vizualnem smislu sploh mogoča, in tudi ne za to, da poteka več vzporednih in večplastnih semiotičnih procesov, ampak za vprašanje, kaj se dogaja v konkretnih, če uporabimo to besedo, razstavljenih delih. Kaj nam to pomeni v kontekstu

današnje umetnosti in tudi zunajumetniške komunikacije?

Rühmova razstava v Gradcu pomeni svojstven odgovor na to vprašanje. Sestavljena je iz zaporedja sob oz. delov razstave, ki vsak obiskovalko nagovori kot hipoteza in hkrati tudi že kot utemeljitev te hipoteze v percepciji razstavljenih del. Pomembno je, da na razstavi ne gledamo natisnjenih knjig, pač pa je v ospredju edinstvenost risb oz. zapisov, kjer je umetnikov dotik in poseg v papir pravzaprav nespregledljiv. Pa naj gre za gestičen in močan pritisk svinčnika, ki se zvede v napis »jetzt« (slov. zdaj), ali pa izrezovanje črk in besed iz časopisov in tiskovin ter njihovo lepljenje na format podlage. Ni mehanskega posredovanja tiskarne, umetnik je gibalno deloval v svetu oz. je poiskal v svojem okolju odtis besede in ga strojnega prenesel drugam ter postavil – prilepil – v konstelacijo z drugimi bodisi likovnimi, slikovnimi ali pisnimi fragmenti. Rühmova prezenca v delu je bistvena, hkrati pa se zdi, da je potezni izraz razpet med fizičnost premika telesa ter kulturni kontekst branja oblik na simboličen, torej arbitrarno kodiran način. Risba- poteze so v začetnem delu razstave v napetosti med snovnostjo izdelovanja zarisa in njenim razumevanjem. Ne gre za podobnost izrisanega videzu predmetov, vsaj ne v prvi vrsti in v večini del.

Dejanski obisk razstave prav prek takšne izkušnje originalov, izdelanih artefaktov, postane ključen za obiskovalnikino dožemanje in razmislek. Če bi bilo v primeru (Rühmovih ali drugih) knjig umetnika oz. tiskanih zbirk konkretne

Razstava / Exhibition gerhard rühm. še vedno zdaj / still even now / noch immer jetzt, foto / photo: Universalmuseum Joanneum/J. J. Kucek

poezije izhodišče oblika znakov na papirju, njihovo načrtovanje in potem razmnožen strojni odtis, pa stojimo pred tako rekoč ostanki performativnih praks. Na razstavi nismo bralci knjig, npr. poezije, ki razvijamo literarno-estetski doživljaj v zavesti, domišljiji, prek lastnih izkušenj in spominov, ob tem ko smo ločeni od trenutnega konteksta. Sicer tehtni in informativni izročki, povezani s posameznimi segmenti razstave (šest jih je za sedem sob), so morda neobhodna podpora pri dojemljanju razstave kot transverbalnega večpredstavnostnega argumenta, a vendar ne morejo nadomestiti navzočnosti gledalke v prostoru pred deli, ki se jih je dotikal in jih zaznamoval avtor. Ne gre za dojetje ločenega literarnega prostora, ostajamo v istem kontinuumu z originali, avtorjem in percepcijo razstavne postavitve.

Prva soba ima naslov »vizualna poezija in 'zdaj'«. Gerhard Rühm je bil leta 1954 soustanovitelj Dunajske skupine (Wiener Gruppe), ki je predhodnica hepeninga in konceptualne umetnosti z načeli preseganja žanrov, intermedijskega in performativnega pristopa; skupina je delovala do leta 1964. Nekateri se npr. spomnimo avstrijskega paviljona na beneškem bienalu leta 1997, ko je bila cela razstava v paviljonu zgolj skladovnica obsežnih (in zelo težkih) izvodov knjige *die wiener gruppe / the vienna group. the visual works and the actions. a moment of modernity 1954–1960*, ki si jih je obiskovalka brez omejitev lahko odnesla domov. Jezik je za Rühma material, gradivo, in ne sredstvo. Zvoki,

črke, cifre, številke, strategije gradnje besed in stavkov, poteze pisanja in podobe zapisa. *Ausstellungsbegleiter*, zvezek poleg že omenjenih zgibank, navaja vrste vizualne poezije, kot so ideogrami, nastali s pisalnimi stroji, (foto) tipografski kolaži, kolaži in trganke iz časopisov, pisne odtiranke (*schriftfrottage*) in pisne risbe, skripturalne meditacije, pisni tuši ...; v nemščini so imena seveda bolj udarna – napisana v nasprotju s pravopisom brez velikih začetnic –, npr. *schriftzeichnung*, ki združuje potezo v prostoročnem pisanju (*Schrift*) in risbi (*Zeichnung*). Kustos Roman Grabner v spremnem besedilu dodaja, da je bila prav Rühmova razstava *wortgestaltung – lautgestaltung* (oblikovanje besed – oblikovanje glasov) na Dunaju leta 1958 prva razstava vizualne poezije sploh.

Sledijo »fotomontaže«. Tipokolaži vsebujejo kot del konstelacij tudi slikovno gradivo, vendar pa tudi fotomontaže brez besedil razkrivajo literarno-zgodbene razsežnosti. Trenutke resničnosti avtor igrivo prekombinira, tudi s humorjem in, včasih, erotično eksplicitnimi podobami. Monokromna barvna polja so za Rühma »absolutne« referenčne točke. Izrezovanje s škarijami, izrezanko, uporablja kot pisavo, kjer npr. prevladuje kontrast med belim in črnim. Nefigurativne kompozicije se še ob drugem pogledu pokažejo v svoji eksplicitni dimenziji.

Tretja soba se zdi najzanimivejša: »risbe«. Običajno si risbo predstavljamo kot likovno izdelavo nekega videza

Razstava / Exhibition gerhard rühm. še vedno zdaj / still even now / noch immer jetzt, foto / photo: Universalmuseum Joanneum/J. J. Kucek

entitete ali panorame. Pri Rühmu ni tako, risba je kot nekakšen odtis, ki se zgodi, zapiše – na misel lahko pride arhivski zapis, angl. *record*, 'posnetek'. Leta 1952 je Rühm skupaj z Arnulfom Rainerjem izdeloval spiralne in žarkovne risbe. Risbo je določala dinamika repetitivnega izvajanja potez. Kustos ta dela povezuje s tašizmom.⁸ Po obdobju vizualne poezije se Rühm leta 1966 vrne k risbi kot spominjanju na dotike teles (delo *erinnerungen an berührungen*, 1966) in k avtomatični risbi, kot zapiše Grabner. Riše z zaprtimi očmi in v popolni temi. Na papir skuša ujeti zadnje trzljaje pred padcem v spanec ali pa se valja s svinčnikom po površini slike. V t. i. ročnih risbah in telesnih risbah obrisuje lastno telo med zarisovanjem: npr. leva roka je šablona za desno, ki jo z odločnimi potezi premika, in skozi ponovitve se ustvarja vtis oz. sporočilo dinamičnosti telesa, *eine hand zeichnet in ihrem umkreis (aufgestützter ellbogen) und die darin liegende andere* [roka riše v svojem radiu (naslonjen komolec) in druga, ki je znotraj], 1975. Risba je nekakšen procesualen odtis. Zapisuje svoj padec na papir. Praska prek kopirnega papirja v taktilnih risbah – vsi ti postopki poudarjajo neposredni telesni odnos v risarskem ustvarjanju ter naravo poteze kot odtisa v snovi ob trku z okoliško materijo in ob posredovanju fizikalnih učinkov.

⁸ Pregled *Art Since 1900* tašizem npr. lakonično označuje kot evropsko ublaženo različico abstraktnega ekspresionizma (865).

V četrti sobi so »tuši«. Z njimi je eksperimentiral od sedemdesetih dalje, pomemben je cikel *naturaquarell, borkum* [naravni akvarel, borkum], 1987, kjer je s tušem pokapljane liste papirja pustil na obali ob Severnem morju, da je morje samo ustvarilo sliko. Na misel pridejo mdr. Leon Battista Alberti in Leonardo v svojem *Traktatu o slikarstvu*, ko se slikar navdihuje pri razpadajočem in zamazanem zidu. Sama tehnika ima potencial upodabljanja in oblikovanja, denimo barva kot snov, pozneje pa začne Rühm izhodiščne naključne in spontane odzive tudi aktivno usmerjati v podobe pokrajin, vesolja ipd. Še kasneje je pustil, da so se besede napisane s čopičem razlile, ali pa je kombiniral laviran tuš s fotografskimi elementi (pogosto oseb, ki okrepijo pripovednost).

Sledi segment »vizualna glasba«. Morda je prvi eksponat v tem prostoru kaseta iz leta 1981 z dvajset diapozi-tivi in listom, *Bleistiftmusik* [Glasba za svinčnik]. Rühm ustvarja glasbo, tako da posname zvok risanja s svinčnikom. Vizualna glasba so likovne kompozicije na notnem papirju, spomnimo se, da je umetnik po izobrazbi pravzaprav skladatelj. Glasbo v notni notaciji je treba brati, kljub temu da je včasih podobna notam za sodobne kompozicije, ki se tudi izvajajo. Seveda mora biti za ta dela prejemnik sposoben slišati notni zapis partiture, ki jo prebere v tišini, z nekakšnim »notranjim ušesom«. Znati mora brati note. Skozi leta so se izkristalizirali novi žanri, ki jih je Rühm poimenoval

Razstava / Exhibition *gerhard rühm. še vedno zdaj / still even now / noch immer jetzt*, foto / photo: Universalmuseum Joanneum/J. J. Kucek

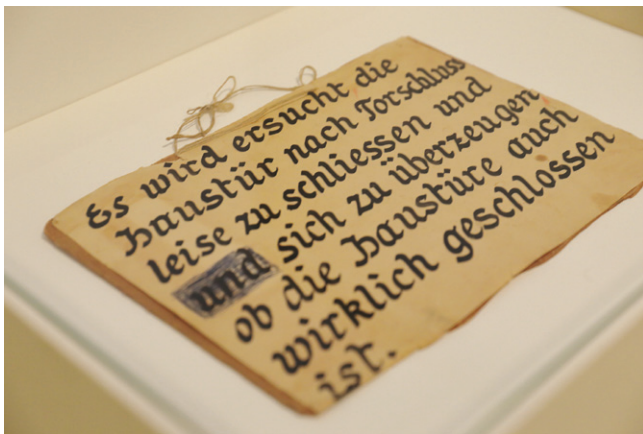
»bralna glasba« (*lesemusik*) in »bralne pesmi« (*leselieder*), ki vsebujejo tudi besedilo. »Pesemske slike« (*liederbild*) so kolaži not za petje in fotografij iz dnevnega časopisja. Glasba je narisana, zapisana, naslikana ali kolažirana. V »razpoloženjskih slikah« (*stimmungsbild*) obdeluje notne tiskovine priljubljenih pesmi prve polovice 20. stoletja: notni tisk, besedila in dekorativne prve strani, z namenom, da bi prejemnica zaslišala glasbo v glavi, seveda v povezavi z drugimi umetnostnimi kanali sporočanja.

Šesta soba, »jaz in ti«, poudarja filozofski pogled, ki privzema, da je jaz določen šele z odnosom do drugega, dialogsko; referenca, omenjena na graški razstavi, je npr. Martin Buber. Gre za obrisovanje telesnih kontur tokrat dveh oseb in za pisne risbe, ki zvezno prehajajo med besedno pisavo in črto, ki denimo obrisuje profil. Zadnja, sedma soba so »reakcije«, reakcije na družbenopolitične probleme tako sredine 20. stoletja kot vsakodnevnih novic. V *schablone für zeitungleser* [šablona za bralca časopisa], 1964, je kompozicija ostanek črk, ki so dosegljive pod črno ploskvijo, namesto tipografskih kolažev. Črni čopič zamenja škarje. Vsebina je zatušana (besedna igra v slovenščini in nemščini). Ukvarja se tudi s korespondencami med dogodki in konflikti v istoimenski seriji, ki nastaja od leta 2017. Serija *lidice* je poimenovana po masakru nacionalsocialistov leta

1942 v istoimenski češki vasi. Reža za pogled je klicaj, ki je v latinici kot obrnjen »i«, jaz (*ich*) v angleščini. Gre za imperativ spominjanja: »Nikoli več!«

Že omenjeni izročki z razstave so naslednja stopnja recepcije, ki sledi obisku muzeja in ogledu. Pravzaprav si obiskovalka, ki odnese domov bodisi vseh šest ali pa le nekatere izročke, vzame s sabo eno od ravni razstave, ki ni le dokumentarna, ampak zaradi velikosti formata 46 × 64,5 cm ponuja tudi pravo likovno doživetje risbe, kolaža ...; na zadnji strani je seznam razstavljenih del z majhnimi reprodukcijami in podatki. Učinek razstavnega projekta se s tem okrepi in nadaljuje onkraj meja galerije. Zgibanke so pravzaprav reproduktibilna in zgoščena razstava sama, ki bo ostala za ogled po koncu trajanja postavitve v galeriji. Tudi za študijske namene so te zgibanke seveda dragocene. Na razstavi je bilo mogoče vzeti tudi spremni zvezek – obstaja tudi v spletni različici⁹ – z besedili k posameznim sobam, krajšo biografsko oznako, sedmimi krajšimi Rühmovimi besedili ter *abc gerharda rühma* (Jasmin Edegger, Viktoria Petritsch). Seveda je slik v zvezku manj oz. jih tako rekoč ni, najbrž zaradi pravic dajanja na voljo prek spleta.

⁹ *Begleitheft – gerhard rühm: noch immer jetzt*, <<https://www.museum-joanneum.at/neue-galerie-graz/unser-programm/ausstellungen/begleitheft-gerhard-ruehm-noch-immer-jetzt>>.

Razstava / Exhibition *gerhard rühm. še vedno zdaj / still even now / noch immer jetzt*, foto / photo: Universalmuseum Joanneum/J. J. Kucek

Graška razstava je seveda le en, sicer zelo zanimiv pogled na delo Gerharda Rühma. V ZKM Karlsruhe je bila leta 2017 predstavljena retrospektiva *soon | just | now. gerhard rühm als intermediapionier* [kmalu | pravkar | zdaj. *gerhard rühm kot pionir medmedijske umetnosti*], ki sta jo kurirala Peter Weibel in Erec Gellautz. Na razstavi je bilo, kot je videti tudi iz dokumentarnih posnetkov, več video gradiv in filmov. Npr. slikanje s tušem, ki se preoblikuje z razlivanjem, in predvsem eksperimentalni filmi.¹⁰

Rühmov opus je raznovrsten, obsega npr. poleg vsega že naštetega tudi živo branje in izvajanje poezije. V ZKM je bil del razstave oz. obrazstavnega programa mdr. govorni koncert, ki ga je avtor izvajal z ženo muzikologinjo in urednico Moniko Lichtenfeld, in je na voljo na spletišču ZKM kot videodokument. Izvajanje konkretne poezije je široko polje, ki je aktualno, npr. kot kaže nagradjeni projekt na letošnji Ars Electronici *Bla Blavatar vs Jaap Blonk* Jonathana Chaim Reusa, ki je nastal v sodelovanju s starosto zvočne poezije Jaapom Blonkom – Blonk je posebej poznan po svojem delu na *Prasonati* (*Ursonate*) dadaista Kurta Schwittersa (1922–32), avantgardističnega avtorja zvočnih pesmi (*Lautgedicht*). Poniž v osemdesetih ugotavlja, da takrat sodobna poezija vase že vključuje elemente konkretne in vizualne poezije, Tomaž Šalamun v pesmi in pri branju denimo nariše križ, tako ali drugače, vsekakor pa ne tako, da bi ga imenoval ali opisal z besedami. Poniž je pravzaprav pokazal v literarnovednem razpravljanju na še danes relevanten problem, namreč, »v kakšni meri lahko bralec, navajen tradicionalnega sprejemanja poezije, razpozna estetske in poetične efekte, ki mu jih ponujata konkretna in vizualna poezija?« (Poniž 48). Gre za vprašanje medijske pismenosti, ki ne izgublja aktualnosti.

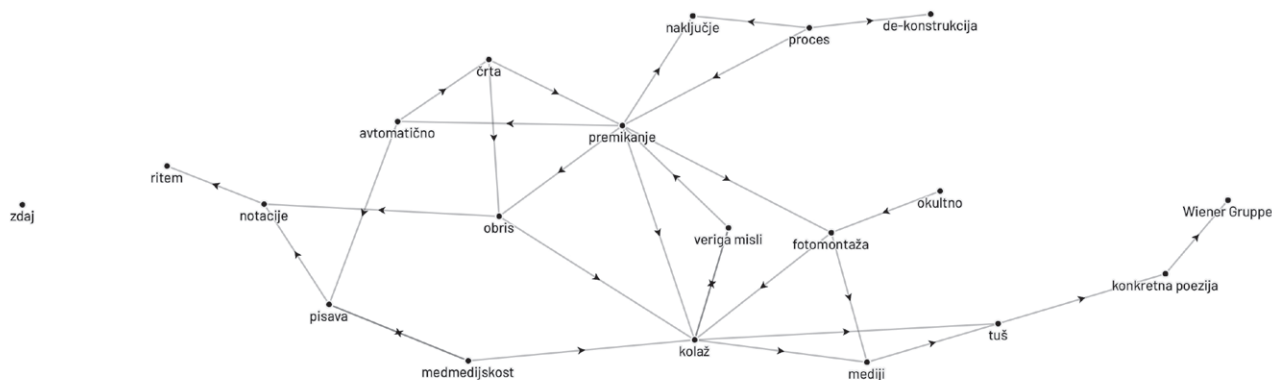
Gerhard Rühm, *Moteče vedenje / Disturbing Behavior / Störendes Verhalten*, 2010, tipografski kolaž / typocollage, kemični svinčnik in svinčnik na papirju / ballpoint pen and pencil on paper, 40 × 29,7 cm, donacija / donation Gerhard Rühm

pisni film [der schrift-film]

končno možnost, da pustim besedo, glas, skupino besed učinkovati na opazovalca tako dolgo ali pa da se tako na kratko zablika (sugestija), kot jaz to hočem! tudi ogromne možnosti prek različnih velikosti črk (veliki plan!) in prek njihovih razmakov, končno prek dolžine premora (»nepopisano« platno)! bodisi kot nemi film ali tudi z (v kontrapunktnem odnosu s projiciranim postavljeno) govorjeno besedo ali glasom (zadnji uporabljen morda celo »točkovno«). navsezadnje si je morda mogoče misliti tudi kot kombinacijo (v obliki montaže) s sliko (kar pa se mora vsekakor uporabljati zelo varčno, kot nekakšno kvazi podlogo). (18. 2. 1955, *die wiener gruppe* 606)

Morda je posebej zanimivo razmišljati o Gerhardu Rühmu prek medija pisnih filmov (*Schriftfilme*). Bodisi glasba, likovna umetnost, kiparstvo, oblikovanje, arhitektura – v vseh teh medijih se besedilnost kot mejni pojav

¹⁰ Tudi razstava Rühmovih del v Gradcu leta 2015–2016 je vključevala več del na ekranih.

Graf mreže pojmov *abc gerharda rühma* / Graph of the conceptual network in *abc of gerhard rühm*, graf / graph: A. V. s / using Flourish

kaže na svojstven način. V dinamičnih slikah od tipografskih animacij, računalniških animacij črk in simbolov v t.i. demosceni, do filmskih mednapisov in črk v diegetičnem prostoru filma, v teh primerih smo pred tokom besed, ki jih pred nas postavlja stroj, skupaj s številnimi drugimi kodi, morda – in seveda v prihodnje vedno bolj – prek delovanja generativne umetne inteligence z svojimi globokimi nevronskimi mrežami. Ne gre več za izjave, ki jih bodisi povemo drug drugemu ali pa priobčimo vezane v knjigo, prejemnica je pred algoritmičnim tokom podatkov, ki se artikulira tudi kot pisava. Podobno je s televizijsko umetnostjo prenosov v realnem času in z morebitno uporabo filtrov v realnem času; gre za bolj ali manj nenadzorovane podatkovne tokove. Kako se soočiti s tem? Walter Benjamin je npr. predlagal sprejemanje v stanju raztresenosti (*die Rezeption in der Zerstreuung*, prim. Benjamin 174).

Na razstavi *Schriftfilme: Schrift als Bild in Bewegung* [Pisni filmi: Pisava kot gibljiva slika],¹¹ v katalogu razstave ter študijski izdaji štirinajstih DVD-jev s spremno knjižico je predstavljen medij dinamične slike, ki vsebuje tudi črke. Ne gledamo risb, kot v animaciji, niti fotogramov kot izrezov iz možnih pogledov v prostor, kot v filmu, niti nismo pred videopovršino brez črk. V vse te tri izkušnje vstopa še literarno ustvarjanje doživetja prek razumevanja besedilnih fragmentov. Žanri medija t.i. pisnih filmov so učna ura za soočenje s homogenim tokom slik in besedil. Del te razstave in gradiv so tudi tri Rühmova dela, ki sodijo med umetniške pisne filme.

3 *kinematografische texte* [3 kinematografska besedila], koncept je nastal leta 1955, partitura leta 1964, eksperimentalni film pa leta 1969. Od treh filmov prvega sestavljajo črke, drugega besede, v tretjem pa je dodan zvok, ki ni

samo podvajanje vidnih znakov. V sodelovanju s Hubertom Sileckim je bil leta 2007 posnet pisni film *SEHEN: ein simultangedicht* [VIDETI: simultana pesem]. Predloga zanj je *Botschaft an die Zukunft: gesammelte Sprechtexte* [Sporočilo za prihodnost: zbrana govorna besedila], Rühmova knjiga s kaseto z bralnimi izvedbami. Na videu naraščajo hitrost, velikost besed in glasnost zvoka. Tretji primer je *Witz. Ein Schriftfilm von Gerhard Rühm* [Vic. Pisni film Gerharda Rühma], prav tako nastal v sodelovanju Rühma in Sileckega v letu 2007. Gradivo je Rühm posnel na filmski trak že leta 1971, in sicer telo-besedilo: na delih telesa ženske, napisan na koži, se prebere smešni obrat šale.

Besedila so vsepovsod, danes morda še najbolj, ko so multimodalni modeli umetne inteligence – torej tisti, ki izvajajo preslikave med besedilom, sliko ali videom, saj so vsi ti mediji združeni v enem prostoru pomenskih razdalj – vse bolj del vsakdanje komunikacije. Gerhard Rühm se sicer s temi vprašanji ne ukvarja neposredno, vendar so njegove umetniške intermedijske raziskave trening za novomedijsko pismenost in implicitno tematizirajo razblinjenje razlike med sliko in pisavo, ki se je na tehnični ravni dovršilo z globokimi nevronskimi mrežami, ko poziv kreira-priključje-aktivira sliko kot nadaljevanje algoritmično upravljanega toka podatkov. Prav resnost pri njegovem soočanju z likovno-pisnimi in zvočnimi mediji konkretizira tudi premislek o etičnih vprašanjih novih medijev. Odgovorov je seveda več. Morda so tudi še vedno rahlo smešni in kontroverzni okorni poskusi konkretne poezije, konkretne glasbe ali (morda manj) likovne umetnosti vendarle uporaben pripomoček, ko je treba jezik razumeti kot gradivo mimo pomenov, rezultat statistične vektorske preslikave v homogeno digitalnem mediju tehnokomuniciranja. ■

¹¹ ZKM Karlsruhe, 16. 11. 2013–2. 3. 2014.

Reference

- Aarseth, Espen J. *Cybertext: Perspectives on Ergodic Literature*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1997.
- Benjamin, Walter. *Izbrani spisi*. Ljubljana: SH – Zavod za založniško dejavnost, 1998.
- Bovcon, Narvika. *Umetnost v svetu pametnih strojev*. Ljubljana: Raziskovalni inštitut Akademije za likovno umetnost in oblikovanje v Ljubljani, 2009.
- Concrete Poetry: A 21st-century Anthology*. Ur. Nancy Perloff. London: Reaktion Books, 2021.
- Drucker, Johanna. »Experimental, Visual, and Concrete Poetry: A Note on Historical Context and Basic Concepts.« *Experimental — Visual — Concrete: Avant-garde Poetry since the 1960s*. Ur. K. David Jackson, Eric Vos, Johanna Drucker. Amsterdam in Atlanta, GA: Rodopi, 1996. 39–61.
- »EPK: Konkretna umetnost v soboški galeriji.« *Sobotainfo*. 8. 6. 2012. <<https://sobotainfo.com/novica/kultura/epk-konkretna-umetnost-v-soboski-galeriji/92365>>
- Foster, Hal, Rosalind Krauss, Yve-Alain Bois, Benjamin H. D. Buchloh, David Joselit. *Art Since 1900: Modernism, Antimodernism, Postmodernism. Third Edition*. New York: Times & Hudson, 2016.
- gerhard rühm und monika lichtenfeld: sprechkonzert. solotexte und duette. ZKM, 1. 4. 2017. <<https://zkm.de/de/media/videos/gerhard-ruehm-und-monika-lichtenfeld-sprechkonzert>>
- Graham. Dan. *Schema (March 1966)*. 1966–70. »Dan Graham. Schema (March 1966). 1966–70 | MoMA.« MoMA. <<https://www.moma.org/collection/works/147043>>
- Konkretna umetnost iz stalne zbirke Galerije Murska Sobota, 2020. <<https://www.galerija-ms.si/razstava/konkretna-umetnost-iz-stalne-zbirke-galerije-murska-sobota>>
- Notation: Kalkül und Formen in den Künsten*. Berlin: Akademie der Künste in Karlsruhe: ZKM, 2008.
- Poniž, Denis. *Konkretna poezija*. Ljubljana: DZS, 1984.
- Schriftfilme/Typemotion: Schrift als Bild in Bewegung/Type as Image in Motion. Studienedition/Study Edition* Ur. Bernd Scheffer, Christine Stenzer, Peter Weibel, Soenke Zehle. Karlsruhe: ZKM digital arts edition, 2015.
- soon | just | now. gerhard rühm als intermediapionier. Karlsruhe: ZKM, 2017. Kamera: Frenz Jordt, Viviane Schreiber, Christina Zartmann. Montaža: Viviane Schreiber, Christina Zartmann. Zvok: Anton Kossjanenko. Govorka: Rabea Rahmig. Intervju: Regina Hock. Glasba: *Soft Minimalist Piano and Electronic* Iana Fisherja. <<https://zkm.de/de/media/videos/soon-just-now-gerhard-ruehm-als-intermediapionier-0>>
- Romani, Luca Francesco. *Sound in Brazilian and German Concrete poetry*. PhD thesis. 2016. <<https://hdl.handle.net/20.500.14242/219808>>
- Škulj, Jola. »Spacialna forma in dialoškost: vprašanje konceptualizacije modernističnega romana«. *Primerjalna književnost* 12.1 (1989): 61–74.
- There Will Never Be Silence: Scoring John Cage's 4'33"*. MoMA, 12. 10. 2013–22. 6. 2014. <<https://www.moma.org/calendar/exhibitions/1386>>
- Vaupotič, Aleš. »Ars Electronica 2025 – Ni panike!« *Likovne besede* 129 (2025): 72–81.
- Vaupotič, Aleš, Narvika Bovcon. »Obrat po prostorskem obratu: umetniškoražiskovalni pristop.« *Primerjalna književnost* 36.2 (2013): 225–244.
- Vizualna poezija: Grafike, kolaži, žigi, fotografije in daktilografije*. Bežigrajska galerija 1 / MGML, 16. 10. 2025–3. 12. 2025. <<https://mgml.si/sl/bezigrajska-galerija-1/razstave/728/vizualna-poezija>>
- die wiener gruppe / the vienna group. the visual works and the actions. a moment of modernity 1954–1960*. Ur. Peter Weibel. Dunaj, New York: Springer, 1997.